

جغرافیای شهری ایران

(رشته جغرافیا)

www.ketab.ir

دکتر اصغر نظریان

سرشناسه	: نظریان، اصغر، ۱۳۱۹-
عنوان و نام پدید آور	: جغرافیای شهری ایران (رشته جغرافیا) / اصغر نظریان -
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	: بیست و شش، ۲۶۲ ص.
فروست	: دانشگاه پیام نور، ۱۹۳۳. گروه جغرافیا؛ ۱/۱۰۰.
شابک	: 978 - 964 - 387 - 978 - 5
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا.
یادداشت	: چاپ دهم.
موضوع	: جغرافیای شهری - آموزش برنامه ای.
شناسه افزوده	: دانشگاه پیام نور.
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۱ چ ۷/ع ۱۲۵/ GF
رده بندی دیویی	: ۳۰۴/۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۰۶۴۲۲۱

دانشگاه پیام نور

جغرافیای شهری ایران

مؤلف: دکتر اصغر نظریان

ویراستار: دکتر منصور بدری فر

تهیه و تولید: مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور

شمارگان: ۴۰۰۰ نسخه

نوبت و تاریخ چاپ: چاپ اول (تجدید حروفچینی) آذر ۱۳۹۳

شابک: ۵ - ۹۷۸ - ۳۸۷ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 387 - 978 - 5

فروش این کتاب فقط از طریق نمایندگی‌های دانشگاه پیام نور مجاز می باشد و فروش

آن در سایر مراکز فروش کتاب موجب تعقیب قانونی فروشنده خواهد گردید

(کلیه حقوق نشر اعم از چاپی، الکترونیکی، تصویری، صوتی و اینترنتی برای دانشگاه پیام نور محفوظ است)

قیمت: ۷۲۰۰۰ ریال

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی دو گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

پیشگفتار	یازده
هدف کلی درس	شانزده
کلیات: تعریف و مفهوم شهر در ایران	هفده
مفهوم شهر در گذشته	هفده
مفهوم شهر در دوره‌های اخیر	بیست
مآخذشناسی جغرافیای شهری ایران	بیست و سه
بخش اول: تاریخچه شهر و شهرنشینی در ایران	۱
هدف مرحله‌ای بخش اول	۱
۱-۱ فصل اول: شهر و شهرنشینی در دوره باستان پیش از اسلام	۳
هدف مرحله‌ای فصل اول	۳
هدف‌های آموزشی و رفتاری فصل اول	۳
۱-۱-۱ بومیان ایران	۶
۱-۱-۲ مادها	۸
۱-۱-۳ هخامنشی	۹
۱-۱-۴ سلوکیان	۱۳
۱-۱-۵ اشکانیان	۱۵

۱۶	۱-۱-۶ ساسانیان
۲۰	خلاصه فصل اول
۲۲	خودآزمایی فصل اول
۲۵	۱-۲ فصل دوم: شهر و شهرنشینی پس از پیروزی اسلام
۲۵	هدف مرحله‌ای فصل دوم
۲۵	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل دوم
۲۷	۱-۲-۱ شهر و شهرنشینی پس از پیروزی اسلام
۲۸	۱-۲-۲ شهرهای قدیمی
۲۸	۱-۲-۳ شهرهای نوپدید
۳۰	۱-۲-۴ کالبد فیزیکی شهرهای دوره اسلامی
۳۲	۱-۲-۵ عناصر اصلی شهرهای اسلامی
۳۲	- مسجد جامع
۳۳	- بازار
۳۵	- مدرسه
۳۶	- سایر عناصر
۳۶	خلاصه فصل دوم
۳۷	خودآزمایی فصل دوم
۳۹	۱-۳ فصل سوم: شهر و شهرنشینی از پیروزی اسلام تا عصر معاصر
۳۹	هدف مرحله‌ای فصل سوم
۳۹	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل سوم
۴۰	۱-۳-۱ سلجوقیان و خوارزمشاهیان
۴۴	۱-۳-۲ ایلخانیان
۵۱	۱-۳-۳ صفویه
۵۵	۱-۳-۴ بعد از دوره صفوی تا انقلاب مشروطیت
۶۶	خلاصه فصل سوم
۶۸	خودآزمایی فصل سوم

۷۱	۱-۴ فصل چهارم: شهر و شهرنشینی در دوره معاصر
۷۱	هدف‌های مرحله‌ای فصل چهارم
۷۱	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل چهارم
۷۲	۱-۴-۱ انقلاب مشروطیت عصری نو در حیات شهرنشینی ایران
۷۵	۱-۴-۲ شهر و شهرگرایی از آغاز قرن چهاردهم تا اصلاحات ارضی (۱۳۰۰ تا ۱۳۴۰)
۸۵	۱-۴-۳ ترکیب اجتماعی و پراکندگی فضایی جمعیت شهری در ایران تا اولین سرشماری عمومی ۱۳۳۵
۹۲	۱-۴-۴ رشد شتابان شهرنشینی در دوران صاعصر
۹۴	۱-۴-۵ بازتاب فضایی جمعیتی رشد شتابان شهرنشینی
۱۰۱	خلاصه فصل چهارم
۱۰۳	خودآزمایی فصل چهارم
۱۰۵	۱-۵ فصل پنجم: تحولات شهر و شهرنشینی در جمهوری اسلامی
۱۰۵	هدف مرحله‌ای فصل پنجم
۱۰۵	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل پنجم
۱۰۵	۱-۵-۱ ادامه جریان رشد شهرنشینی در بعد از انقلاب اسلامی
۱۰۸	۱-۵-۲ افزایش نقاط شهری و سطح‌بندی جمعیتی تنها در نیم قرن اخیر
۱۲۱	خلاصه فصل پنجم
۱۲۳	خودآزمایی فصل پنجم
۱۲۵	بخش دوم: شهر و شهرنشینی در ارتباط با محیط طبیعی
۱۲۵	هدف مرحله‌ای بخش دوم
۱۲۷	۲-۱ فصل اول: نقش بنیادهای جغرافیایی در شکل‌گیری شهرهای ایران
۱۲۷	هدف مرحله‌ای فصل اول
۱۲۷	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل اول
۱۲۹	۲-۱-۱ مکان‌گزینی شهرهای ایران در عرض‌های مختلف جغرافیایی
۱۳۲	۲-۱-۲ ویژگی‌های توپوگرافیک و نقش آن در مکان‌گزینی شهرها
۱۳۳	- نواحی کوهستانی

۱۴۰	- نواحی پایکوهی و دره‌های داخلی
۱۴۱	- نواحی جلگه‌های ساحلی
۱۴۶	- فلات داخلی ایران
۱۴۷	۱-۲ آب و نقش آن در مکان‌گزینی و توزیع جغرافیایی شهرهای ایران
۱۵۳	خلاصه فصل اول
۱۵۵	خودآزمایی فصل اول
۱۵۷	۲-۲ فصل دوم: موقعیت ناحیه‌ای شهرها و روابط شهر و روستا در ایران
۱۵۷	هدف مرحله‌ای فصل دوم
۱۵۷	هدف آموزشی - رفتاری فصل دوم
۱۵۸	۱-۲-۲ موقعیت ناحیه‌ای شهرهای ایران
۱۶۱	۲-۲-۲ روابط شهر و روستا در ایران
۱۶۳	الف) روابط شهر و روستا دو گذشته
۱۶۵	ب) روابط شهر و روستا در عصر حاضر
۱۷۶	خلاصه فصل دوم
۱۷۸	خودآزمایی فصل دوم
۱۸۱	۲-۳ فصل سوم: توزیع فضایی و نظام سلسله مراتبی شهرهای ایران
۱۸۱	هدف مرحله‌ای فصل سوم
۱۸۱	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل سوم
۱۸۲	۱-۲-۳ توزیع فضایی شهرها و جمعیت شهری ایران
۱۸۸	۲-۳-۲ نظام سلسله مراتبی شهرهای ایران
۱۸۸	- بررسی‌های مقدماتی و تئوریک
۱۹۰	- سلسله مراتب شهری از نظر کمی - رابطه بین اندازه - ردیف یا اندازه - مرتبه
۱۹۱	۲-۳-۳ سلسله مراتب شهری ایران
۱۹۴	- رابطه اندازه - مرتبه شهرهای ایران
۲۰۰	۴-۲-۳ ایجاد تعادل در نظام شهری ایران
۲۰۳	خلاصه فصل سوم
۲۰۶	خودآزمایی فصل سوم

۲۰۹	بختش سوم: ویژگی‌های اقتصادی و کالبدی شهرهای ایران
۲۰۹	هدف مرحله‌ای بخش سوم
۲۱۱	۳-۱ فصل اول: ویژگی‌های اقتصادی
۲۱۱	هدف مرحله‌ای فصل اول
۲۱۱	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل اول
۲۱۲	۳-۱-۱ تحولات اقتصادی و ویژگی‌های اقتصادی شهرها
۲۱۶	۳-۱-۲ نقش و کار شهرها
۲۲۶	خلاصه فصل اول
۲۲۷	خودآزمایی فصل اول
۲۲۹	۳-۲ فصل دوم: روند شهرنشینی در طرح‌های شهری
۲۲۹	هدف مرحله‌ای فصل دوم
۲۲۹	هدف‌های آموزشی - رفتاری فصل دوم
۲۳۰	۳-۲-۱ بازتاب تحولات شهر و شهرنشینی در نظام کالبدی شهرها
۲۳۵	۳-۲-۲ سابقه برنامه‌ریزی شهری در جهان
۲۳۵	۳-۲-۳ برنامه‌ریزی شهری در ایران
۲۳۸	۳-۲-۴ طرح‌های شهری در نظام جمهوری اسلامی ایران
۲۴۰	۳-۲-۵ طرح‌های جامع و تفصیلی
۲۴۳	۳-۲-۶ طرح‌های هادی
۲۴۵	۳-۲-۷ ایجاد شهرهای جدید
۲۴۹	خلاصه فصل دوم
۲۵۱	خودآزمایی فصل دوم
۲۵۲	پاسخ به خودآزمایی‌ها
۲۵۹	منابع و مآخذ

پیشگفتار

پس از انقلاب کشاورزی، ایجاد شهرها دومین انقلاب عظیم در فرهنگ انسان بود. این امر روند اجتماعی برجسته‌ای بود که بیشتر موجب دگرگونی در روابط متقابل انسان با محیط و انسان‌های دیگر گردید. در حقیقت تغییر در واکنش‌های انسان‌ها نسبت به هم و نسبت به محیط به تحول اجتماعی و دگرگونی فضایی امکان داد که نمود عینی آن به صورت یک پدیده نو که اصطلاحاً «شهر» نامیده می‌شود نمایان گردید. پیدایش زندگی شهری در مراکز متعددی صورت گرفته ولی مدینک و فرهنگ شهرنشینی در ایران، قدیمی و پرسابقه است که در تمام فلات ایران توسعه و گسترش یافته است. در این میان پیدایش، توسعه و مکان‌گزینی شهرهای ایران به تبعیت از ویژگی‌های خاص زمانی و مکانی خود شکل گرفته‌اند و در فراز و نشیب‌های تاریخ دگرگونی‌ها و تغییراتی را بر چهره خود پیدا کرده‌اند. تا اینکه امروز به صورت میراثی از تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور به دست ما رسیده است.

پژوهش برای یافتن نیروهای درونی سازماندهی جامعه که شکل‌دهندگی و چهره‌پردازی فضای شهری و فضاهای زیستی این سرزمین را در مرحله‌ای یا مراحل از تاریخ به عهده داشته‌اند در مرکز بررسی‌های جغرافیای شهری کشورمان قرار دارد. تحولاتی که در طول تاریخ به خصوص در صد سال اخیر در ارتباط با استقرار حکومت‌ها، دولت‌های مرتبط با اقتصاد صنعتی و سرمایه‌داری جهانی به وقوع پیوسته، موجب دگرگونی در روند تمدن و فرهنگ عمومی شهرنشینی، عملکرد شهرها، توسعه و گسترش آنها و دگرگونی فضای پیرامونی آنها گردیده است. در دنیای امروز یک حرکت انفجاری و فزاینده در شهرنشینی به وجود آمده و جمعیت و تعداد شهرها روز

به روز در حال افزایش است. چنین پدیده‌ای در کشور ما از مدت‌ها پیش در ابعاد مختلف خود شروع به تجلی کرده و مسائل و مشکلاتی را به وجود آورده است. شهرنشینی و افزایش جمعیت شهری و عوارض مختلف آن در حال حاضر یکی از دشواری‌ها و مشکلاتی است که در سطح ملی و منطقه‌ای اذهان عمومی و مسئولین کشور را به خود مشغول داشته است. در حقیقت یکی از مسائل مهم جامعه‌های معاصر، مسائل شهری است و مشکلاتی که هم‌اکنون در میهن ما جلب توجه می‌کند و روز به روز ریشه‌دارتر می‌گردند. شهر پدیده‌ای تاریخی و جغرافیایی، شهر ساخته و پرداخته عواملی است که گذشته و حال بر آن اثر گذاشته و در منظر جغرافیایی آن تضادهایی را به وجود آورده است. در ایران پدیده شهری کاملاً نوظهور و مبتنی بر توسعه و تحولات صنعتی که در کشورهای اروپایی در قرون اخیر به وقوع پیوسته، نیست. شهرهای ایران در طول تاریخ هر یک به مقتضای شرایطی زاده شده و رشد و توسعه یافته و بر اثر ضعف عواملی که به هنگام تکوین خود داشته‌اند و بالاخره با وقوع ناگهانی حوادث تاریخی راه زوال پیموده‌اند. ولی سرعت‌گیری شهرنشینی، رشد جمعیت و تعداد شهرهای ایران در نیمه اول قرن اخیر پدیده‌ایست چشم‌گیر و انکارناپذیر؛ چه شهرها به تبعیت از نقش و موقعیت جدیدی که پیدا کرده‌اند اشکال تازه‌ای از زندگی اجتماعی را بر خود و فضای پیرامونی خویش تحمیل می‌کنند که اثرات آنها را در مظاهر حیات شهرهای ایران می‌توان یافت.

جغرافیای شهری به واقع ترسیم و تشریح شکل تجمع و نوع فعالیت انسان‌ها در مناطق شهری و تحلیل دگرگونی‌های این اشکال و فعالیت‌ها در ارتباط با فضای شهری و روابط پیرامونی در زمان و مکان است. این امر مستلزم شرح موقعیتی است که شهر می‌تواند در شرایط عام و خاص اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در گذشته و حال داشته باشد. از این طریق است که حیات درونی و روابط بیرونی شهر با همه تضادها و تباینات ترسیم می‌گردد و با درک ویژگی‌ها و سنجش ارزش‌های جغرافیایی هر شهر راه‌های توسعه، عمران و برنامه‌ریزی هموار می‌گردد.

در تحقق اندیشه، تفکرات و دگرگونی‌ها و مسائل مورد بحث و اهداف علمی که در جغرافیای شهری تعقیب می‌شود، کتاب حاضر به نام «جغرافیای شهری ایران» تدوین و تألیف گردیده است. باید یادآور شد که از آغاز مطالعات در جغرافیای شهری

ایران که توسط معدود جغرافیدانان انجام گرفته است کمتر برخورد جدی و ریشه‌ای در زمینه تحقیقات و ویژگی‌های جغرافیای شهری ایران و تئوری و نقطه‌نظرهای مربوطه صورت گرفته است و زمینه‌های کاری در رابطه با جغرافیای شهری ایران انگشت شمار است و مطالعات پراکنده محققین و دانشمندان سایر علوم نیز راهگشای واقعی چنین تحقیقات و مطالعات پراکنده نمی‌تواند باشد. واقعیت این است که تاکنون اغلب مطالعات جغرافیای شهری ایران و در اکثر مطالب عنوان شده به رغم برخورداری از عمق و وسعت مطالعاتی از این قبیل، جای خالی کنکاش و تحقیق در جغرافیای شهری ایران باز هم احساس می‌شود. در واقع با همه تحقیقات تاریخی مطالعات عمیقی که راجع به شهر و شهرنشینی در گذشته و سنوات اخیر انجام شده است هنوز نکات واقعی اصیل و مهمی وجود دارند که همچنان در پرده ابهام باقی مانده‌اند. از طرف دیگر شرح و تفصیل چگونگی تحولات عمیق و کیفی در ساختار کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهرهای ایران در پیوند با محیط طبیعی و بنیادهای فرهنگ ناحیه‌ای به خصوص فرهنگ اسلامی چیزی نیست که به سادگی با مطالعات گذرا و بدون بازگشت به گذشته و تحولات تاریخی شهرها امکان‌پذیر باشد. آگاهی از عملکرد و نفوذ فرهنگ شهرنشینی جدید در کالبد شهرهای ایران نیز بدون اطلاع از بنیادهای گذشته شهر و شهرنشینی در ایران عملی نیست و راز و رمز این گونه گذارها و فهم و درک زندگی شهری کنونی و مسائل و مشکلات بومی و غیربومی آنها نه تنها از نظر علمی ارزش بسیار دارد بلکه کاربرد این شناخت‌ها در برنامه‌ریزی کنونی و آینده شهرهای ما نیز ضروری است.

به هر حال این مجموعه با استعانت از آثار علمی اساتید و جغرافیدانانی که در این زمینه سوابق و تجربیات ارزنده‌ای داشتند و با استفاده از منابع، مأخذ، سوابق تاریخی، مدارک، اسناد، شواهد علمی، تجربیات و تحقیقات متعدد شخصی، عملیاتی میدانی خاص و ممارست و تجربیاتی که در طی نزدیک به ۱۰ سال تدریس جغرافیای شهری ایران به دست آمده است تدوین و تألیف گردیده است. در مجموع خارج از منابع و مأخذ و عوامل ذکر شده سعی شده است که از آخرین آمارها اطلاعات، نقشه و مدارک مستند استفاده کرده و بنیاد و پایه شرح علمی مطالب و تفسیر و تحلیل قرار

گیرند تا از این طریق شناخت واقعی از شهرهای ایران و ویژگی‌های جغرافیایی انجام گیرد.

کتاب حاضر در سه بخش تدوین شده، بخش اول اختصاص به مطالعه در «سیر تحولات تاریخی شهر و شهرنشینی در ایران» دارد. در این بخش خارج از مطالعه نظام و شبکه شهری ایران در ادوار مختلف تاریخی، سعی شده است که مجموعه تحولات شهری در ارتباط با نظام‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مورد بحث قرار گرفته و روابط ارگانیکی شهر، موقعیت و دگرگونی آن در درون یک نظم به هم پیوسته مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد و اشکال فضایی آن ترسیم گردد. اساساً شناخت هر پدیده به درجه شناخت از فرآیند تاریخی آن پدیده بستگی دارد. به همین دلیل برای رسیدن و اشراف کلی بر فرآیند تحول شهرها نیازمند بررسی تاریخی عمیقی هستیم و لازم است این بررسی ناظر دگرگونی‌های اجتماعی فرهنگی و اقتصادی پدیده مورد نظر باشد. بدین جهت مطالعه در سیر تحولات تاریخی شهر و شهرنشینی در ایران در راستای این اهداف و شناخت بنیادی و اساس دگرگونی‌های نظام و شبکه شهری ایران و آشنایی با میراث‌های فرهنگ شهری ایران امری اجتناب‌ناپذیر است.

در این راستا سه دوره مشخص تاریخی مورد توجه بوده و تحولات شهری در این مقاطع تاریخی مورد بحث قرار گرفته است:

۱. شهر و شهرنشینی در ایران باستان

۲. شهر و شهرنشینی در ایران بعد از اسلام

۳. شهر و شهرنشینی ایران در دوران معاصر

بخش دوم اختصاص به مطالعه و بررسی بنیادهای جغرافیایی شهرهای ایران دارد. در این بخش شناخت خصایص عمومی و کلی شهرهای ایران مورد توجه قرار گرفته است. تکوین، توزیع و جمعیت شهری ایران در رابطه با محیط طبیعی ضمن ارزیابی علمی تأثیرات این عوامل و نقش آنها در توزیع و تکوین جمعیت شهری ایران مورد بحث قرار گرفته است. اساساً توزیع نامساوی و ناهماهنگ شهرها، جمعیت شهرها و جمعیت شهری ایران بی‌رابطه با عوامل طبیعی و جغرافیایی نیست چرا که به موازات دگرگونی در ویژگی‌های جغرافیایی، تعداد و جمعیت شهرهای ایران نیز تغییر کرده است. اثرات انکارناپذیر عوامل تاریخی اقتصادی و اجتماعی نیز در جایگزینی

شهرها ضمن تأثیر متقابل یاد شده در مسائل شهری ایران هرگز فراموش نشده است. به طور کلی مشخصات عمومی شهرها، موقعیت ناحیه‌ای آنها نقش آب، توپوگرافی، عوارض جغرافیایی اقلیم و عرض جغرافیایی از عواملی هستند که مورد توجه قرار گرفته است. تحولات و ترکیب جمعیت شهرها، شبکه شهری، سلسله مراتب شهرها، توزیع مناسب و منطقی و تغییرات آنها در سرشماری‌های مختلف از نظر کمی و کیفی نیز در این بخش بررسی شده است.

بخش سوم اختصاص به ویژگی‌های اقتصادی و کالبدی و طبقه‌بندی آنها از نظر نقش و کارکرد و دگرگونی در این طبقه‌بندی بر پایه دگرگونی‌های اجتماعی - اقتصادی دارد. روند شهرنشینی و طرح‌های شهری، نظام کالبدی شهرها، سوابق برنامه‌ریزی و طرح‌های شهری از مسائل دیگری هستند که در این بخش مورد بحث قرار گرفته است.

هدف کلی درس

در این درس دانشجویان با نظام شهر و شهرنشینی در ایران که در قالب‌های سیر تاریخی، پراکندگی جغرافیایی و تأثیر شرایط طبیعی در شکل‌گیری و مکان‌گزینی، تحولات جمعیت شهرها، شبکه و سلسله مراتب شهری، ویژگی‌های اقتصادی و کالبدی آنها مطرح می‌شود، آشنا خواهند شد.

www.ketab.ir